

РЕГІОНАЛІСТИКА

Науково-
Дослідний
Інститут

ПОЛІТИЧНОЇ
РЕГІОНАЛІСТИКИ

REGIONALISTICA

ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ
НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ

* регіоналістика * ужгород * № 2 / 2011 * regionalistica * uzhhorod *

СФЕРА СТУДІЙ: *Царина елітології*

THE SPHERE OF THE STUDY: *The Sphere of Elitology*

ТЕМА ВИПУСКУ: *Реальність регіонального розвитку за роки незалежності*

THEME OF THE VOLUME: *The Reality of the Regional Development in the Period of Independence*

*Михайло ЗАН,
к.і.н., доцент кафедри
політології УжНУ,
с.н.с. НДІ політичної
регіоналістики
(Ужгород, Україна)*

УЧАСТЬ НАУКОВОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ЗАКАРПАТТЯ В ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ КІНЦЯ 80-х – ПОЧАТКУ 90-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Mykhailo ZAN

THE PARTICIPATION OF SCIENTIFIC INTELLECTUALS OF TRANSCARPATHTIA IN DEMOCRATIC PROCESSES LATE 80's – EARLY 90's OF XX CENTURY

The author discusses the role of intellectuals of Transcarpathia region in democratic transformations of the late 80's – early 90's of XX century. The activity of cultural and political structures of Transcarpathia is illustrated. In particular, activity of Taras Shevchenko Ukrainian Language Association, regional society «Prosvita», People's Movement of Ukraine for the Reconstruction, Ukrainian Helsinki Union and Ukrainian Republican Party. The contribution of scientists of Uzhgorod State University in democratic transformations in the period is emphasized.

Участь громадян у політиці є невід'ємним атрибутом правової держави та громадянського суспільства. Політична участь громадян засвідчує рівень обізнаності та зацікавлення суспільно-політичними процесами як на загальнодержавному, так регіональному та місцевому рівнях. Саме тому в політології під політичною участю розуміють такі дії громадян, які прямо або опосередковано спрямовані на відбір управлінців та контроль за їхньою діяльністю. Участь у політичному житті суспільства – це міра активності громадян у політиці або ж мовою арифметики «кількість активних людей, помножена на сукупність їхніх дій» [15, с. 713].

Участь громадян у політиці є різноплановою. Класик політичної науки Макс Вебер у своїй

праці «Політика як покликання і професія» виділив три можливих рівні участі у політиці: 1) професійне заняття політикою; 2) участь у політиці «за сумісництвом»; 3) участь у політиці «за випадком» [4]. Власне в контексті другого рівня участі в політиці можна окреслити суспільно-політичну активність наукової інтелігенції Закарпаття періоду гласності, демократизації та «параду суверенітетів». Адже представники наукової інтелігенції, хоча і займалися політикою, беручи участь у мітингах, виступаючи в ролі лідерів громадських та політичних структур, агітаторів все ж таки мали сферу визначених професійних інтересів (наукова та викладацька робота), що лежить поза політикою.

Інституційним осередком наукової інтелігенції краю в кінці 80-х – на початку 90-х років минулого століття був єдиний на той час вищий навчальний заклад – Ужгородський державний університет. Тому більшість представників наукової інтелігенції краю працювали саме тут (за винятком, кандидата історичних наук Павла Федаки та кандидата технічних наук Олександра Ороса) і разом з тим відстоювали власну свідому громадянську позицію як лідери демократичних громадсько-політичних організацій краю, виступали за незалежність України.

Основними формами політичної участі наукової інтелігенції Закарпаття періоду кінця 80-х – початку 90-х років можна виділити: створення та діяльність культурно-просвітницьких організацій; активна діяльність у громадсько-політичних структурах; участь у виборчих процесах; організація та проведення зібрань, конференцій, мітингів тощо. Попри те, що ці форми участі в тогочасній політиці взаємно перепліталися та доповнювалися, зосередимо увагу на найбільш головних: діяльності культурно-просвітницьких та громадсько-політичних організацій.

Культурно-просвітницькі організації. У другій половині 1988 – на початку 1989 року в широких колах української громадськості спостерігався значний інтерес до відродження національної історії, культури, мови. Всеукраїнська газета «Літературна Україна» та обласна «Молодь Закарпаття» публікували статті науковців УжДУ (Павла Чучки, Йосипа Баглая, Бориса Галаса), які констатували необхідність надання українській мові державного статусу [13, с. 64 – 65]. Вже 21 січня 1989 року в приміщенні обласного товариства «Знання» в Ужгороді відбулася установча конференція обласної організації *Товариства рідної (згодом – української) української мови ім. Т. Шевченка*, на якій головою організації було обрано професора УжДУ Павла Чучку. Згодом в

області була створена комісія з розробки плану впровадження в області Закону УРСР «Про мови в Українській РСР», який було прийнято 28 жовтня 1989 року. Серед членів комісії були відомі науковці краю – Павло Чучка, Володимир Сливка, Петро Лизанець.

Прикметно, що дещо раніше (28 лютого) рішенням Ужгородського міськвиконкому була створена комісія з вивчення історії найменування вулиць, площ міста. Очолив її відомий історик, професор УжДУ Іван Гранчак. Комісією було обговорено близько 90 % назв вулиць та запропоновано перейменування цілого ряду з них. Вивіски, назви вулиць обов'язково провадились українською мовою [1, арк. 43 – 44]. Як результат роботи комісії, в обласному центрі площа Леніна була перейменована на площу Народну, площа Воз'єднання на Петєфі. Нове звучання отримували вулиці: Волошина (колишня Жовтнева), Корзо (Суворова), Капітульна (Кремлівська), Доманинська (Горького), Бачинського (Невського), Собранецька (Совецька), Брашайків (Першотравнева) тощо [2, арк. 80]. Безперечно, що це утверджувало історичну справедливість в плані формування української національної ідеї, нового покоління, позбавленого тоталітарного пресингу радянської доби, коли імена видатних діячів минулого замовчувались або таврувались як антигерої.

Ідея повернення забутих сторінок історії та імен знайшла своє відображення в діяльності *Закарпатської асоціації молодих істориків Закарпаття*, яку зорганізував активний учасник демократичних перетворень того часу, доцент історичного факультету УжДУ Василь Зілгалов. Уже в лютому 1989 року ним була створена відповідна ініціативна група [13, с. 67]. 6 жовтня наступного року в Ужгороді відбувається установча конференція *Закарпатської крайової історико-просвітницької організації «Меморіал»* (згодом – ім. В. Стуса), на яку зібралися 126 делегатів з різних районів області. Лідером цієї організації став Василь Зілгалов, дещо пізніше (впродовж 1992 – 1998 років) її очолював Микола Вегеш (нині – ректор УжНУ). На початку своєї діяльності, товариство окрім своїх статутних завдань, активно включилося в політичні трансформації перебудовчих часів, адже «принцип мітингової демократії все більше брав гору над пошуковою роботою» [3, с. 227].

Важливим каталізатором етнокультурного розвитку українців та утвердження національної ідеї в краї стало відродження в кінці 1990 року *Закарпатського крайового товариства «Просвіта»*. Головою товариства став кандидат історичних наук, заступник директора з наукової ро-

боти Закарпатського краєзнавчого музею Павло Федака. У спискові засновників товариства були відомі культурно-освітні, громадсько-політичні діячі, науковці краю – Павло Федака, Юрій Керекеш, Федір Сас, Ганна Божук, Михайло Басараб, Василь Олашин, Іван Коцур, Василь Зілгалов, Микола Бандусяк, Ярослав Мойшевич, Михайло Джанда [5, арк. 190, 208, 212].

Голова товариства відзначав, «що нас чекає щоденна праця – ми знали, але що вона буде такою тяжкою – не могли передбачити навіть найбільші реалісти» [16, с. 9]. Дійсно, члени товариства включилися в складну роботу з реабілітації історії та культури рідного краю, сприяння традицій та звичаїв, створення архіву та бібліотеки. Крім цього довгий час тривали перипетії довкола повернення Народного Дому товариства в Ужгороді, де за радянських часів розмістили Будинок офіцерів. Поряд з цим, варто погодитись з думкою дослідників Михайла Басараба та Маріана Токаря, які зауважили, що товариство в перші роки проявило себе передусім як громадсько-політична організація і з самого початку в його лавах перебували представники різниці політичних сил [3, с. 206]. Серед них були й викладачі УжДУ Йосип Баглай, Степан Пойда, Михайло Суюсько, Володимир Задорожний, аспірант Микола Вегеш. Крайове товариство «Просвіта» долучилося до проведення ряду наукових конференцій, активними учасниками та співорганізаторами яких були викладачі УжДУ – Володимир Задорожний, Дмитро Данилюк, Микола Вегеш, Михайло Тиводар, Василь Пальок, Василь Худачник та ін.

В умовах становлення незалежності України в краї відроджується й жіночий рух, який мав власні історичні традиції. До нього, зокрема, долучилася кандидат історичних наук, колишній викладач УжДУ Ганна Божук. Спочатку було створено міський осередок Спільки жінок Карпатської України, а згодом Краєву Спільку жінок Карпатської України. Головою товариства було обрано професора УжДУ Оксану Ганич, заступником – доцента кафедри української літератури Наталію Вигодованець, головою секретаріату – Ганну Божук. У грудні 1991 року Спілька постала як *обласна організація Союзу українок* – добровільна, громадсько-просвітницька, позапартійна і позаконфесійна організація, яка є спадкоємницею традицій Союзу українок, що діяв на Україні з 1917 року, на Закарпатті – в 20 – 30-х роках [6, арк. 139]. Завдяки активності лідерів організації було створено широку мережу Союзу українок по області (Ужгородська та Мукачівська міські, Свалявська райміська, Хустська, Тячівська міськрайонні, Перечинська, Великоберезнянська,

Іршавська, Міжгірська районні, Ясінянська та Тересвянська сільські, *Ужгородська університетська* та об'єднання «Патент»).

Громадсько-політичні структури. Однією з масових громадсько-політичних організацій краю, яка ставила на порядок денний питання демократизації суспільно-політичного життя та самостійності України, став *Народний Рух України за перебудову*. 21 липня 1989 року в клубі письменників відбулись збори з виборів ініціативної групи з підготовки обласної установчої конференції Народного Руху України за перебудову. На цих зборах зібралось понад 50 чоловік, більшість із яких – члени Спілки письменників, науковці УжДУ, художники, музиканти, вчителі-пенсіонери, інженерно-технічні працівники. На цьому зібранні письменник Петро Скунець чітко висловився: «...Рух повинен знаходитись в «інтелігентних руках», відмежуватись від тих, хто хоче «примазатись до нього» [11, с. 182].

Високою підтримка НРУ за перебудову була серед викладачів УжДУ, що виникало занепокоєння у обласному владному керівництві. Зокрема, в документі секретаріату обкому КПУ під назвою «Про обстановку в Ужгородському державному університеті» говориться, що в середовищі професорсько-викладацького та студентського складу «неоднозначно сприймаються проблеми сфери міжнаціональних відносин, екології, історичного минулого краю, динамічні процеси, що проходять в країні і в регіоні». Виникали лідери (Павло Чучка, Шандор Фодо), формувались угруповання за інтересами, падала ідейно-виховна робота. Водночас, як констатував документ, авторитет секретаря парткому Івана Корнійчука знизився; «багато комуністів говорять, що не треба було його вибирати» [8, арк. 27 – 30].

Вже у вересні 1989 року відбулася установча конференція університетської організації НРУ за перебудову. Ініціативну групу очолив доцент Йосип Баглай. На цьому зібранні про необхідність реформ виступали професори Іван Мешко, Павло Чучка, Михайло Сюсько, доценти Михайло Бедей, Йосип Баглай, Михайло Тиводар, Василь Зілгалов, Василь Пальок та ін. Було обрано голову – Йосипа Баглая, Раду та ревізійну комісію університетської організації НРУ за перебудову [14]. Пізніше обком КПУ оцінював партійну роботу в УжДУ як незадовільну, оскільки «партком «потонув» в розгляді поточних, у більшості дрібних питань, за якими він не бачить головних пріоритетів своєї діяльності». Крім цього, без уваги залишались День Конституції, річниця Жовтня, 45-річчя визволення міста, 50-річчя возз'єднання Західної України. Обласний

партійний центр висловлював невдоволення тим, що на мітингах та міроприємствах співробітники УжДУ виступають із «неординарними, нетрадиційними думками, ідеями» (до прикладу – В.Зілгалов) [10, арк. 12 – 21]. У виступі начальника управління КДБ УРСР в Закарпатській області В. Тарновецького констатовалось: «А скільки вийшло з партії офіційно, принципово, Скунець – демонстративно, виступаючи по телебаченню, Чучка, Тиводар – аналогічно» [9, арк. 36].

На установчій конференції Закарпатської крайової організації НРУ за перебудову 23 вересня 1989 року було висловлено ряд критичних зауважень, які не в змозі була вирішити влада області. Так, Михайло Джанда порушив питання відновлення ГКЦ, що була ліквідована в області 1949 року. Професор УжДУ Яків Штернберг зауважив, що треба дедалі популяризувати історію Закарпаття, зокрема постаті відомих закарпатців М.Лучкая, В.Довговича, М.Балудянського та інших. Доцент Михайло Тиводар відзначив, що в Мукачеві керівництво проводить «сталінську лінію на русифікацію населення. Прикладом цього є те, що 400 сімей з Магадану переселяють сюди, а чому б нам не прийняти 400 сімей-калік з Чорнобиля?». Також він зауважив, що «зараз є спроби штучного втручання в той етнос, що історично склався». Приклад – с. Гудя, де живуть угорці та українці; із пропагуванням ідеї створення національної сільської Ради народних депутатів, це приведе до «малого Карабаху». Михайло Тиводар справедливо аналізував проблему трудової міграції в області. Він говорив, що кожного року більше 1300 чол. мігрує за межі області у пошуках роботи, «а ми завозимо робочу силу з Уралу». Тому, доцільно було б «відмінити рішення про будівництво кооперативних будинків для працівників з Півночі, бо переселення ускладнить міжнаціональну, етносоціальну ситуацію в м.Ужгороді і в Закарпатті взагалі» [8, арк. 33 – 34].

Керівником обласної організації НРУ за перебудову став Петро Скунець, заступниками – Йосип Баглай, Павло Федака, Павло Чучка (молодший). До складу крайової Ради НРУ за перебудову крім інших увійшли представники наукової інтелігенції краю: кандидат фізикоматематичних наук, доцент УжДУ Олекса Борець, кандидат історичних наук, доцент Михайло Тиводар, викладач кафедри угорської філології УжДУ Шандор Фодо, доктор історичних наук, професор Іван Мешко. Прес-групу організації очолив член Спілки журналістів СРСР, редактор газети «Ужгородський університет» Степан Пойда [3, с. 78 – 79].

Уже наступного року представники обласної організації НРУ включилися у виборчий процес. У березні 1990 року відбулися вибори до Закарпатської обласної ради народних депутатів. До обласної ради по виборчому округу № 2 пройшов кандидат від НРУ за перебудову, доцент УжДУ Михайло Тиводар. До обласної Ради були обрані ряд демократично настроєних депутатів, які об'єдналися у групу «Демократична платформа», яку очолив Михайло Тиводар. Вже на II сесії обласної Ради народних депутатів 30 травня 1990 року звучали радикальні патріотичні заклики представників «Демократичної платформи» щодо майбутньої незалежності України і ролі в цьому процесі Закарпаття. У виступі депутата Михайла Тиводара вказувалось, що «...доля нашого народу, його майбутнє зовсім не враховується в геополітичних концепціях». Тому, наголошував виступаючий, потрібно чітко ставити питання про вихід України із складу СРСР, «...бо лише, ставши незалежною державою, ми зможемо вирішити наші екологічні і національні проблеми, в тому числі і Пістрялівської РЛС» [7, арк. 23, 39 – 40].

Серед перших націонал-патріотичних організацій в кінці 80-х років ХХ ст. була *Українська Гельсінська Спілка (УГС)*. За спогадам засновника організації та голови її обласної ради кандидата технічних наук Олександра Ороса, Закарпатська Українська Гельсінська Спілка почала свою діяльність у липні 1988 року, коли він повернувся з концтабору на Далекому Сході, де перебував сім років за політичні переконання. За особистим завданням тодішнього голови УГС Олесея Шевченка, він відразу приступив до створення регіональної структури УГС на Закарпатті [12].

Серед перших заходів з організації обласного осередку УГС стало інформаційне роз'яснення «Декларації принципів Української Гельсінської Спілки», яка була прийнята 8 липня 1988 року. На цьому шляху в Олександра Ороса були значні труднощі, адже метою діяльності організації була сепаратистська для влади ідея – створення суверенної України. В березні 1990 року вийшов перший номер газети УГС «Карпатська Україна». Велика заслуга в заснуванні цієї газети належить Миколі Матолі та Ярославу Каричаку. Спільно з НРУ вели боротьбу проти будівництва Пістрялівської РЛС. Активісти УГС брали участь у багатолюдних мітингах у селі Лалове, Ужгороді, Мукачеві та багатьох інших [12].

Згодом на базі УГС було утворено Українську республіканську партію (УРП). Закарпатська організація УРП зазнала структурного переформування в липні 1990 року. Була скликана Велика Рада, де було визначено структурні підроз-

діли обласного осередку УРП на чолі з Олександром Оросом. Відповідальним секретарем організації став освітянин, міжгірець Микола Вегеш [3, с. 146]. Обласний осередок УРП в багатьох випадках тісно співпрацював з НРУ за перебудову, «Меморіалом», «Просвітою», виступаючи єдиною націонал-демократичною силою у протидії партноменклатурній бюрократії в умовах розвалу СРСР.

Таким чином, наукова інтелігенція Закарпаття кінця 80-х – початку 90-х років ХХ виявилася свідомою незворотною суспільних перетворень та політичних реформ в країні. Представники багатьох професій, як гуманітарії, так представники природничих та точних наук, акумулювали потужний егрегор громадянського суспільства, організовуючи та розбудовуючи громадсько-політичні та культурно-просвітницькі організації Закарпаття. Крім цього, відзначимо, що наукова інтелігенція продовжила континуїтет традицій українського державотворення, який мав місце в 20-30-х роках минулого століття. Слід підкреслити, що більшість її представників були науковцями, викладачами єдиного вищого навчального закладу – Ужгородського державного університету.

1. Архівний відділ Ужгородської міської Ради народних депутатів. – Ф. 35. Ужгородська міська Рада народних депутатів. – Оп. 1. Діловодство. – Спр. 819. Листування з облвиконкомом, обласними організаціями, підприємствами, установами по основній діяльності. 11 січня 1989 – 28 грудня 1989. На 70 аркушах.
2. Архівний відділ Ужгородської міської Ради народних депутатів. – Ф. 35. Ужгородська міська Рада народних депутатів. – Оп. 1. Діловодство. – Спр. 631. Листування з установами та підприємствами по організаційно-масовій роботі. 15 січня 1996 – 20 січня 1997. На 185 аркушах.
3. Басараб М. Громадські організації Закарпаття в боротьбі за державність України (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття): Монографія / Серія «Studia Regionalistica»; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет» / М.Басараб, М.Токар. – Ужгород : Видавництво «Карпати», 2009. – 336 с.
4. Вебер М. Политика как призвание и профессия / Макс Вебер // Філософія політики : Хрестоматія : У 4 т. / Авт.-упор. : В.П. Андрущенко (кер.) та ін. – К. : Знання України, 2003. – Т. 3. – С. 7 – 24.
5. Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195. Обласна Рада народних депутатів. – Оп. 14. Діловодство. – Спр. Рішення № 77 від 23.04.91 «Про реєстрацію Статуту Закарпатського крайового культурно-освітнього товариства «Просвіта». – Арк. 189 – 212.
6. Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. – Оп. 14. Діловодство. – Спр.

Рішення від 13.04.92 № 67 «Про реєстрацію Статуту Закарпатської обласної організації Союзу українок». – Арк. 136 – 165.

7. Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. – Оп.14. Діловодство. – Спр. II сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання та рішення, прийняті сесією. Зміст протоколу II сесії обласної Ради народних депутатів XXI скликання від 30.05.90. На 88 аркушах.

8. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 1. Закарпатський обком Компартії України. г.Ужгород. – Оп. 33. Дела отделов. – Спр. 74. Записки ідеологического отдела, отделов обкома партії по вопросам идеологической работы в области. 28.03 – 09.11. 1989 г. На 42 листах.

9. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 1. Закарпатський обком Компартії України. г.Ужгород. – Оп. 34. Дела отделов. – Спр. 9. Протокол VIII пленума Закарпатского обкома Компартії України / рус., I-ий екз. / 12.05 – 12.05. 1990 г. На 60 листах.

10. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 1. Закарпатський обком Компартії України. г.Ужгород. – Оп. 34. Дела отделов. – Спр. 42. Протокол №1 засідання секретариата Закарпатского обкома Компартії України с приложениями / рус., I-ий екз. / 28.06 – 28.06. 1990 г. На 23 листах.

11. Зан М. «Орієнтувальний матеріал членам і кандидатам в члени обкому Компартії України...» / Михайло Зан // Carpatica-Karpatika. Випуск – 19. Історія і культура Карпат (До десятиріччя утворення НДІ карпатознавства). – Ужгород : Приватна друкарня Романа Повча, 2002. – С. 177 – 192.

12. Зубач В. Нашадок давніх грушівських монахів Закарпаття [Електронний ресурс] / Василь Зубач // Закарпаття online open. – Режим доступу : <http://news.uzhgorod.ua/novosti/16313/>

13. Піпаш В. Народний рух України як форма національно-визвольної боротьби на зламі 80-90-х років ХХ століття : закарпатський регіональний аспект : Монографія / Володимир Піпаш. – Ужгород : Гражда, 2008. – 216 с.

14. Пойда С. Рух – в університеті : створено вузівську організацію НРУ за перебудову / Степан Пойда // Ужгородський університет. – 1989. – 22 вересня. – С. 3.

15. Участь у політичному житті (participation, political) // Короткий оксфордський політичний словник / Пер. з англ. ; за ред. І. Макліна й А. Макмілана. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – С. 713 – 714.

16. Федака П. Десять років відродженої «Просвіти» (1990 – 2000) / Павло Федака. – Ужгород : Два кольори, 2000. – 44 с.

* * * * *

Юрій ОСТАПЕЦЬ,
к.політ.н., завідувач
кафедри політології
УжНУ, с.н.с. НДІ
політичної
регіоналістики
(Ужгород, Україна)

ПАРТІЙНЕ СТРУКТУРУВАННЯ

Yurii OSTAPETS

THE PARTY STRUCTURENING

For the years of the Independence of Ukraine there were restore the party structures in our region. The traditions of the democratic building were effective in 20 – 30 years of the XX century, that's why the perception of the changes during 1980 – 90-ths were peculiar. One can distinguish 5 stuges in the development of the party structures in our region as it said in that article.

За роки незалежності України в краї були відновлені партійні структури. Традиції демократичного будівництва в регіоні були дієвими в 20 – 30-і роки минулого століття, тому й сприйняття змін на зламі 80-х – 90-х років було особливим.

Усього в розвитку партійної структури краю можна виокремити наступні етапи:

1 етап: від початку перебудови до виборів у республіканську та місцеві ради (березень 1990 року). На даному етапі домінуючою політичною силою в області залишалась КПРС. Але, охоплені пафосом загальнодемократичних ідей, ініційованих Москвою, національна інтелігенція, а потім і народні маси починають реалізовувати ідею національного відродження. Саме вона стає лейтмотивом нових політичних сил. Могутнім прискорювачем політичної боротьби стала підготовка до виборів у республіканську і місцеві ради народних депутатів. Одним із основних засобів дії опозиції стає мітинг, силові методи тиску на владу.

Значну підтримку нові опозиційні лідери одержали за рахунок злюмпенізованої і маргінальної частини суспільства, що дозволило підсилити агресивність рухів. «Гасла на мітингах, – як зазначає в своєму дослідженні П.Токар, – мали протилежний характер офіційній ідеології: альтернативою соціалізму поставлений